

УДК 343.2

К. А. Новікова,

канд. юрид. наук, науковий співробітник сектора дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, асистент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СВОБОДА І ВОЛЯ ЯК ЦІННОСТІ, ЩО ОХОРОНЯЮТЬСЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ

Стаття присвячена розгляду таких загальносоціальних понять, як «свобода» і «воля», та їх кримінально-правовому значенню. Виходячи з того, що воля – це одна із функцій людської психіки, яка полягає у владі над собою та керуванні своїми діями, а свобода – це об'єктивне існування людини без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на власний розсуд, автор приходиться до висновку про необхідність їх послідовного розмежування як у науці кримінального права, так і в кримінальному законодавстві.

Ключові слова: *свобода в кримінальному праві, воля в кримінальному праві, понятійний апарат кримінального права, кримінально-правове регулювання.*

Наука кримінального права як система знань, ідей, поглядів, концепцій, теорій, вчень щодо кримінального закону, кримінальної відповідальності, злочину і покарання набуває своє логіко-лінгвістичне й юридичне закріплення в її понятійному апараті: системі категорій, понять, термінів і юридичних визначень¹. Серед них є як суто кримінально-правові поняття та категорії (наприклад, «злочин», «покарання» та ін.), так і загальноправові («відповідальність», «вина» та ін), а також загальносоціальні, наприклад, «свобода» і «воля». Як слушно зазначає М. І. Панов, глибока і ґрунтовна розробка науко-

¹ Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. Харків: Право, 2018. С. 117.

вих понять є не тільки необхідною умовою правильного застосування чинних кримінально-правових норм, а й фундаментальною базою вдосконалення чинного законодавства².

Поняття «свобода» і «воля» хоч і є близькими за змістом, проте не є тотожними. Поняття «волі» з'ясовується через усвідомлення свободи, у той час як свобода є усвідомленою життєвою необхідністю. Воля дозволяє людині діяти в межах певного соціального простору, що дає підстави вважати, що поняття «свобода» є ширшим за поняття «воля»³.

Законодавча ж техніка конструювання правових норм вимагає, зокрема, щоб: 1) терміни, які використовуються для позначення одного й того ж явища в різних галузях права та в межах однієї галузі права, були однаковими; 2) термін відповідав змісту того явища, яке він позначає. Проте КК України досить часто зазначених правил не дотримується⁴.

Категорії свободи і волі в кримінальному праві мають різне змістовне наповнення. Воля – це одна із функцій людської психіки, яка полягає у владі над собою та керуванні своїми діями, а свобода за одним із значень є перебуванням особи не під арештом⁵. Волю не можна обмежити жодними засобами кримінально-правового впливу. Воля визначається як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона саме себе вільно обирає. Навіть обмежуючи свободу особи, яка вчинила злочин, вона залишається «вільною» щодо вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення.

Воля особи має особливе значення для кримінального права на етапі вчинення злочину. Особа, яка володіє волею, як і будь-яка осудна особа, зда-

² Панов М. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 37.

³ Лупандіна Р. Є. Свобода і воля як об'єкти злочину. *Харківські студентські кримінально-правові читання: тези доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. студент. наук. конф. (м. Харків, 10–11 груд. 2009 р.)*. Харків, 2010. С. 177.

⁴ Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.)*. Київ, 2002. С. 27.

⁵ Див., наприклад: Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навч. кн.-Богдан, 2007. С. 148, 681.

тна усвідомлювати свою протиправну поведінку в об'єктивному світі і передбачає, що у результаті її дій можуть наступити суспільно небезпечні наслідки. В осудної особи наявний вибір варіантів поведінки. Володіючи можливостями мислити, людина, чия психіка не зруйнована або не ослаблена хворобою, може не тільки правильно оцінювати свої дії, але й обирати різноманітні варіанти поведінки, які відповідають мотивам, потребам, меті та завданням, які вона сама для себе визначила. Вплив зовнішніх факторів та обставин, які впливають на її поведінку і визначають її разом із внутрішніми процесами, завжди проходить через свідомість⁶. З огляду на сказане, цілком слушним вбачається використання категорії «воля» у кримінальному праві у контексті характеристики неосудності або афекту⁷.

Свобода ж у широкому філософському розумінні – природний стан, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні – це суб'єктивна можливість людини здійснювати або не здійснювати певні дії. Обмеження свободи можливе виключно на основі закону, який сприяє загальному добробуту в демократичному суспільстві⁸.

У цій статті досліджується спеціально-юридичне розуміння свободи, що віддзеркалюється в позитивному праві. Різні тлумачення цього терміну не слід змішувати – плутанина в них пов'язана передусім із особливостями української мови, в якій часто слова «свобода», «воля» використовуються як тотожні. В англійській же мові, наприклад, існує смислова відмінність між термінами «liberty» і «freedom», які мають однаковий український переклад – свобода⁹.

⁶ Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. СПб.: Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. С. 12.

⁷ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А – Г. С. 516.

⁸ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. С. 441.

⁹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Свобода як сутнісна характеристика права: спроба філософського осмислення. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 110. С. 182.

Ураховуючи широку проблематику дослідження, оскільки свободу можна розглядати крізь призму будь-якого інституту, в цій роботі я не претендую охопити весь широкий обсяг проблеми свободи і зупиняюсь лише на осмисленні свободи особи у кримінальному праві. Термін «свобода» пов'язаний якраз із специфікою буття людини, у тому числі й правової, що відрізняє її від решти світу. Свободу ж особи у кримінальному праві можна розуміти, з одного боку, як свободу потерпілого (і ця свобода охороняється, перш за все, Особливою частиною КК України), та свободу того, хто посягає на охоронювані законом інтереси, тобто свободу злочинця. Залишаючи поза увагою проблеми свободи потерпілого як об'єкта кримінально-правової охорони, розгляну свободу особи, яка вчиняє злочини.

Незважаючи на заходи держави з охорони правопорядку, недосконалість соціальних відносин, де живе і діє особа, внутрішній розлад у ній самій та інші фактори зумовлюють зниження аксіологічної значимості норм, що призводить до стану аномалії, і, як результат, – девіантної поведінки¹⁰. У сучасному суспільстві право одночасно є основним засобом забезпечення (гарантування) свободи та її обмеження. При цьому співвідношення між забезпеченням і обмеженням свободи має визначатися правом, виходячи із загального припущення на користь свободи. Оскільки там, де немає права, немає і свободи¹¹. Факт існування кримінального права є ще одним із аргументів на користь підготовленості суб'єкта злочину нести відповідальність за свої діяння¹².

У суспільстві має встановлюватися визначена міра свободи людини, яка достатня для її повного самовираження. У тому числі така міра свободи має протистояти всіляким намаганнями особи використати надану їй свободу проти іншої людини, суспільства або держави. Задля захисту суспільного ін-

¹⁰ Бондарь А. И. Право как фактор, ограничивающий свободу личности. *Актуальні проблеми правознавства України*: тези доп. і наук. повідомл. студентів наук. конф. за підсумками наук.-дослід. роботи за 1999/2000 навч. рік. Харків, 2000. С. 15.

¹¹ Погребняк С. Ідея свободи і юридичні акти. *Сучасні проблеми юридичної науки та практики*: тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів. Харків, 2007. С. 15.

¹² Мережко А. А. Проблема свободи воли в філософії права (аналіз концепції детермінізму в контексте поиска смысла права). *Проблеми філософії права*. 2008/2009. Т. 6/7. С. 63.

тересу доволі часто необхідно вдаватися до певних обмежень прав та свобод особи, у тому числі обмежувати її індивідуальну свободу¹³. Ведучи мову про свободу особи, яка обмежується державою, необхідно зазначити, що це лише правомірне звуження сфери її дійсної свободи.

У широкому розумінні свобода – це і недоторканність особи, і таємниця особистого життя, і недоторканність житла, і гарантована законом можливість учасників кримінально-правових відносин захищати свої інтереси. Обмеження вказаних прав та свобод, державний примус необхідні як спосіб досягнення справедливості у суспільстві, охорони інтересів інших. Коли людина відмовляється дотримуватися встановлених правил поведінки, то вона лише зовнішньо виглядає вільною, виникає поняття протиправна «свобода», яку потрібно обмежувати шляхом державного впливу.

Свобода – це незалежність від примусового свавілля інших. Стаття 29 Конституції України зазначає, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Інакше кажучи, завданням права, у тому числі й кримінального, є допускати лише таку діяльність окремих осіб, яка зовні об'єктивно була б сумісною з вимогою морального закону. Тому правомірним є вчинок, коли прояв вільного свавілля кожного міг би співіснувати зі свободою інших. І навпаки, відповідно до загального правового закону, все, що перешкоджає здійсненню свободи, є неправомірною дією¹⁴.

Первинним і найбільш знайомим різновидом поняття свободи є свобода фізична. Це саме та свобода, яка обмежується при застосуванні покарань у виді позбавлення волі або обмеження волі. Як правильно зауважує І. Я. Козаченко, слабкість держави в тому, що вона суттєво утискає інститути

¹³ Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. М.: Наука, 1985. С. 6, 10.

¹⁴ Байрачна Л. Д. Свобода как определяющая характеристика бытия и высшая ценность права. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 62. С. 162.

свободи, але це перш за все стосується того, що вона не здатна належним чином захистити громадян від злочинних посягань¹⁵.

Свобода є найважливішим основоположним фактором визначення права, у тому числі й кримінального. Не перетворивши право у реальний і дієвий інструмент свободи та вільної творчості людей, не зробивши його чинником захисту самоврядування, прав і свобод особи й громадянина, не можна побудувати демократичне громадянське суспільство, тому що право – це перш за все юридична свобода особи.

Ще великий мислитель Стародавнього світу Платон, розчарувавшись у здатності людей розумно вчиняти певні дії, висловив думку, що правила поведінки мають визначатися законами, яким належить детально регулювати приватне й суспільне життя. Законодавцям, – міркував він у трактаті «Зако-ни», – слід подбати про те, щоб шана, як і позбавлення її, була справедливою, спостерігати за людьми в усіх їх взаєминах, цікавитися їх скорботою й задоволеннями, а також всілякими прагненнями, своєчасно висловлюючи їм осуд і похвалу за допомогою самих законів¹⁶.

Слід відзначити, що й Гоббс оцінює право, у тому числі й кримінальне, як «міру» свободи. Проте він визначає, що закони вигадані не для припинення людської діяльності, а для її направлення, подібно до того, як природа створила береги не для того, щоб зупинити течію річки, а щоб спрямувати її. Міра цієї свободи має визначатися благом громадян і держави. Тому з принципом «громадянам дозволено все, що не заборонено законом» нерозривно пов'язане правило: «незнання офіційно опублікованого закону не звільняє від відповідальності за його порушення»¹⁷.

Суспільство складається з вільних осіб, які діють на загальних засадах, свобода одних неминує стикається зі свободою інших. Звідси виникає пот-

¹⁵ Козаченко И. Я. Свобода личности и личная свобода: уголовно-правовой аспект. *Злочини проти особистої волі людини: міжнар. наук.-практ. семінар* (Харків, 19–20 верес. 2000 р.). Харків, 2002. С. 108–109.

¹⁶ Платон. *Законы*. Москва: Мысль, 1989. С. 79.

¹⁷ Гоббс Т. *Избранные произведения: в 2 т.* М.: Мысль, 1964. Т. 2. С. 171.

реба у нормах, які визначають, що саме належить одному, а що іншому, що кожен вправі робити, не замахуючись на чужу свободу. Ця вимога випливає з природи людини як розумно-вільної істоти.

Багато дослідників вважають, що законодавство, у тому числі й кримінальне, – це система норм, що обмежують свободу, надаючи їй жорстких рамок. Проте публічне право жодним чином не суперечить волі людині, воно обмежує тільки свободу. Суперечність на перший погляд виникає в тому, що правова свобода має специфічну для неї нормативну обмеженість, яка суперечить її загальній тенденції долати будь-які бар'єри обмеження. У цьому випадку і природне право як система фундаментальних цінностей людини прагне до якнайповнішої реалізації своїх можливостей і ресурсів. Проте воно обмежує цей розвиток, маючи за мету самозахист, реальне здійснення тієї частини свободи, що гарантується примусовою силою держави. З позиції закону покарання – це обмеження свободи людини, воно є чужим її природі. Принципово іншу характеристику має покарання як наслідок порушення правового закону. В аспекті правового закону покарання є ніщо інше, як визнання за людиною її власної волі. У позитивному тлумаченні це ствердження – парадокс, проте в рамках дії природного закону воно є природним і логічним. Уся справа в тому, що правовий закон виходить із визнання того, що свобода внутрішньо властива людині, а не дарована їй державою й законодавцем. Більше того, основним джерелом закону є вільна особа, громадянське суспільство. Тому за своєю сутнісною природою кримінальний закон є формою захисту й існування свободи людини, нормального, вільного суспільства та його інститутів. Порушення такого закону і є обмеженням суб'єктом злочину своєї власної свободи. Покарання суть відновлення нормальної дії свободи, у тому числі й свободи окремого індивіда і джерела свого права на свободу¹⁸.

¹⁸ Дзьобань О. П. До питання про взаємодію права і свободи. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 104. С. 16, 22, 24.

Без державного примусу не може існувати позитивне право взагалі, оскільки воно є забезпеченням життєвих умов суспільства у формі примусу, системою соціальних цілей, гарантованих примусом. Це відповідає сутності права та правової системи в цілому, враховує відмінності останньої від інших видів соціальних систем, у яких діють механізми реалізації, здатні обійтися без юридичних санкцій, що ґрунтуються на можливості державного примусу до належної поведінки¹⁹.

Дотримання основних кримінально-правових принципів та загальних принципів права, зокрема при призначенні покарання, виступає мірою допустимої свободи. В основу обмеження свободи необхідно покласти *принцип гуманізму*, ідея якого лежить в обґрунтуванні незаперечної цінності свободи, оскільки саме свобода є визначальною характеристикою людської сутності, що відрізняє її від усіх інших живих істот. Цей принцип слід враховувати як при визначенні законодавцем міри свободи в юридичних актах, так і у практичній діяльності, коли буде виступати одним з чинників, що обмежує свободу при реалізації, взаємодіючи з принципом неприпустимості зловживання правом, який сприяє забезпеченню справедливого балансу між свободою однієї особи та свободою інших. Крім того, має бути забезпечена реалізація і *принципу справедливості*. Додержання вимог справедливості при визначенні міри свободи полягає насамперед у тому, що кожній особі слід надати якнайширшу свободу, яка була б сумісною з подібною системою свободи для всіх інших. Далі, мають бути дотримані і *принципи пропорційності й достатності*, виходячи з яких держава має застосовувати не надмірні, а лише необхідні і зумовлені легітимною метою обмеження свободи. Ці принципи покликані регламентувати ступінь інтенсивності можливого державного втручання у свободу особи. І, нарешті, слід втілювати й *принцип рівності*, який С. П. Погребняк визначає як «диференційована рівність у свободі з можливі-

¹⁹ Благодир А. А. Обмеження прав особистості у сфері кримінального судочинства. *Підприємство, господарство і право*. 2011. № 3. С. 97.

стю позитивних дій»²⁰. Ці та інші принципи стануть так званим обмеженням втручання влади у сферу свободи, що з одного боку, стане адекватним чинником попередження вчинення нових злочинів, а з іншого, сприяє найповнішій реалізації існуючих можливостей.

Кожна особа має право на особисту свободу. Проте свобода людини не безмежна, а обмежена певними рамками, завдяки яким суб'єкти права вільні в прояві своєї волі й здатні захистити себе від будь-якого свавілля. У разі порушення кримінального закону настає кримінальна відповідальність, яка допускає вплив на особисту свободу людини, межі цього впливу визначаються основними філософськими та кримінально-правовими принципами.

Список використаної літератури

1. Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). Київ, 2002. С. 24–30.
2. Байрачна Л. Д. Свобода как определяющая характеристика бытия и высшая ценность права. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 62. С. 159–168.
3. Благодир А. А. Обмеження прав особистості у сфері кримінального судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 3. С. 96–99.
4. Бондарь А. И. Право как фактор, ограничивающий свободу личности. *Актуальні проблеми правознавства України: тези доп. і наук. повідомл. студентів наук. конф. за підсумками наук.-дослід. роботи за 1999/2000 навч. рік*. Харків, 2000. С. 15–16.
5. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
6. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Свобода як сутнісна характеристика права: спроба філософського осмислення. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 110. С. 180–189.
7. Дзьобань О. П. До питання про взаємодію права і свободи. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 104. С. 15–25.
8. Козаченко И. Я. Свобода личности и личная свобода: уголовно-правовой аспект. *Злочини проти особистої волі людини: міжнар. наук.-практ. семінар* (Харків, 19–20 верес. 2000 р.). Харків, 2002. С. 108–112.

²⁰ Погребняк С. Ідея свободи і юридичні акти. *Сучасні проблеми юридичної науки та практики: тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів*. Харків, 2007. С. 16.

9. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: На-вч. кн.-Богдан, 2007. 848 с.
10. Лупандіна Р. Є. Свобода і воля як об'єкти злочину. *Харківські сту-дентські кримінально-правові читання: тези доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. студент. наук. конф. (м. Харків, 10–11 груд. 2009 р.)*. Харків, 2010. С. 177–178.
11. Мережко А. А. Проблема свободы воли в философии права (анализ концепции детерминизма в контексте поиска смысла права). *Проблеми філо-софії права*. 2008/2009. Т. 6/7. С. 60–63.
12. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. СПб.: Санкт-Петерб. ун-т МВД России, 2000. 192 с.
13. Панов М. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідно-шення і взаємозв'язок. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 37–45.
14. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. Харків: Право, 2018. 472 с.
15. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное при-нуждение. М.: Наука, 1985. 234 с.
16. Платон. Законы. Москва: Мысль, 1989. 832 с.
17. Погребняк С. Ідея свободи і юридичні акти. *Сучасні проблеми юри-дичної науки та практики: тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів*. Харків, 2007. С. 14–17.
18. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голо-ва редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А – Г. 672 с.
19. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голо-ва редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. 736 с.

Новикова Е. А. Свобода и воля как ценности, охраняемые уголовным правом

Статья посвящена рассмотрению таких общесоциальных понятий, как «свобода» и «воля», и их уголовно-правовому значению. Исходя из того, что воля – это одна из функций человеческой психики, которая состоит во власти над собой и руководстве своими действиями, а свобода – это объективное существование человека без зависимости от кого-нибудь, возможность поступать по своему разумению, автор приходит к выводу о необходимости их последовательного разграничения как в науке уголовного права, так и в уголовном законодательстве.

Ключевые слова: свобода в уголовном праве, воля в уголовном праве, понятийный аппарат уголовного права, уголовно-правовое регулирование.

Novikova K. A. Liberty and will as values protected by criminal law

The article deals with the general social concepts of "liberty" and "will" and their criminal legal significance. Proceeding from the fact that the will is one of

the functions of the human psyche, which consists in controlling oneself and directing one's actions, and liberty is the objective existence of a person without dependence on anyone, the opportunity to act according to one's understanding, the author comes to the conclusion about the need for their consistent delimitation in the science of criminal law and in criminal legislation.

Key words: *liberty in criminal law, will in criminal law, conceptual apparatus of criminal law, criminal law regulation.*